

ORTA ASYA TÜRK EDEBİ DİLİNİN ANADOLU TÜRK EDEBİ DİLİNE ETKİSİ VE AHMET YESEVİ

Dillerin tarihi gelişimi, o dille meydana getirilmiş yazılı eserler aracılığıyla izlenebilir. Edebiyat, bilim ve kültür eserlerinde kullanılan dile de edebi dil adını veriyoruz.

Türk toplumu XIII. yüzyıla kadar tek bir yazı dili, yani tek bir edebî dil kullandı. Bu yazı dilinin merkezi başlangıçtan itibaren IX. yüzyıla kadar Ötüken idi. Daha sonra Tarım havzasındaki Hoço ve Turfan şehirleri merkez oldu. X. ve XI. yüzyılda Kaşgar ve Balasagun yeni merkezler olarak ortaya çıktılar. Ama bu farklı merkezlere rağmen yazı dili yine tekti. XIII. yüzyılda ise ikinci bir yazı dili doğdu. Bunun adına Batı Türkçesi diyoruz. X. yüzyıldan itibaren Müslüman olmaya başlayan Seyhun boylarında yaşayan Oğuz Türkleri, Bağdat ve çevresinin hilafet merkezi olmasının da etkisiyle Maverâünehir, Horasan ve İran'a doğru göç etmeye başladılar. Bu göçü, İran devletinin merkezi otoritesinin yok olması da ayrıca teşvik etmiştir. 1040'taki Dandanakan savaşından sonra İran'a yerleştiler. Azerbaycan ve Anadolu'ya doğru devam eden yürüyüşler, 1071 Malazgirt savaşından sonra, özellikle de XIII. yüzyılda Cengiz'in ortaya çıkması, onun ve çocuklarının Türkistan'da kalmış olan aşağı yukarı bütün Oğuz Türkleri'ni Azerbaycan ve Anadolu'ya sürmesi, bu bölgeleri artık ebedi Türk vatanı haline getirdi. Orta Asya'daki Türk yazı dilinden bu göçler yüzünden uzak düşen atalarımız, yeni coğrafyada başlangıçta mevcut olan Farsça ve Arapça'yı yazı dili olarak kullandılar. Böylece Türkçe, Anadolu'da başlangıçta konuşma dili, Farsça ve Arapça ise yazı dili olarak kullanıldı. Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra Anadolu'da ortaya çıkan Türk beyliklerinin yöneticileri, Türkçe'den başka dil bilmedikleri için çevrelerindeki yazarların eserlerini Türkçe yazmaya teşvik ettiler ya da Arapça, Farsça eserleri Türkçe'ye çevirtmeye başladılar. Bu yazarlar, Orta Asya'daki yazı dilini bilmiyorlardı. Bunun içindir ki kendileri Anadolu'da konuşulan Oğuz ağzını yazı dili haline getirdiler ve buna Osmanlıca daha doğru bir isimle **Batı Türkçesi** adı verildi(l). Bu yazı dilinin ilk örnekleri XIII. yüzyılda görülmeye başlanmış, XV ve XVI. asırlarda ise standart bir görünüm kazanmıştır. Böylece Orta Asya'da daha önceden mevcut olan Doğu Türkçesi veya Çağatayca gibi adlarla anılan yazı dilinin yanında bir ikinci yazı dili, Batı Türkçesi veya Osmanlıca ortaya çıktı.

Her ne kadar Batı Türkçesi, farklı bir coğrafyada ve Orta Asya'dan binlerce kilometre uzakta gelişip serpilmişse de sonuç olarak bu iki edebi lehçe aynı dile ait lehçelerdi ve ikincisi, ilkinin

Prof. Dr. Mustafa İSEN

Gazi Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi

bir anlamda takipçisi idi. Bu etkileşimin ilk örneklerini biz, tasavvuf edebiyatı metinlerinde görüyoruz. Bilindiği gibi öncelikle Orta Asya'da şekillenen Türk tasavvuf düşüncesi, yetiştirdiği önemli elemanlarının bir bölümünü yeni bir Türk yurdu olarak yapılan Anadolu'ya gönderiyordu. Horasan erenleri olarak adlandırdığımız bu öncü kuvvetler, Anadolu'nun hem Türkleşmesi, hem de Müslümanlaşması konusunda en büyük paya sahip kişilerdir. Müslüman Türkler arasında tasavvuf gelişip yayıldıkça bunun edebiyat alanına yönelmesi de tabii idi. İnsanı mutlak hakikatle yüz yüze getiren, kainattaki umumi ahengin derin sırlarını ruhlarla duyuran sufîyâne ilhamın bu yüce aşk felsefesi, şairler için mutlaka değerlendirilecek bir konuydu. Bu yüzdendir ki Anadolu'da ilk sūfîlerin pek çoğu kendi düşüncelerini telkin etmek ve yaymak için şiirler söylemişlerdir. Mutasavvıf şair için şiir, sanat gösterisi değil, mesajını karşısındakine iletcek bir vasıttır. Dolayısıyla karşısındaki insanla aynı dili konuşmalı ve söylediklerini karşı taraf bütünüyle anlamalıdır. Onun içindir ki bu örnekler hemen daima yalın bir dille ve muhatabının seviyesine göre ifade edilmiştir, işte Ahmet Yesevi'nin Doğu Türkçesi ile söylediği bir şiir:

Işkıng kıldı şeydâ mini cümle âlem bildi mini
Kaygum sinsin tûni kûm minge sin ok kirek sin

Taalallâh zihî ma'nî sin yaratting cism ü cânı
Kullık kılsam tûni kûni minge sin ok kirek sin

Közüm açdım sini kördüm kül köngülni singe birdim
Unıglarım terkin kıldım minge sin ok kirek sin

Sözleşem min lilimde sin köleşem min közümde sin
Könglümde hem cânımda sin minge sin ok kirek sin

Alimlerde kitâb kirek sūfîlerge meşid kirek
Mecnûnlarga leylâ kirek minge sin ok kirek sin

Uçmalı kirem cevân kılını ne hûrlarga nazar kılam
Anı munı min ne kılam minge sin ok kirek sin

Hâce Ahmed minim atım tûni kûni yanar otım
İki cihânda ümîdim minge sin ok kirek sin (2)

Şimdi de bu şiirin Anadolu'daki tasavvufî şiirin öncülerinden Yunus Emre'nin (6.1320) dilinde aldığı şekle bakalım:

Aşkın aldı benden beni bana seni gerek seni
Ben yanaram dünü günü bana seni gerek seni

Ne varlığa sevinürem ne yokluğa yirinürem
Aşkun ile avunuram bana seni gerek seni

Aşkıni âşıklar öldürür aşk tenizine taldırur
Tecellîyle toldurur bana seni gerek seni

Aşkun şarâbından içem mecnûn olup taga düşem
Sensin dün ü gün eğlencem bana seni gerek seni

Sūfîlere sohbet gerek ahîlere ahret gerek
Mecnûnlara Leylî gerek bana seni gerek seni

Eğer beni öldüreler külüm göğe savuralar
Topragum anda çağıra bana seni gerek seni

Yunus durur benim adum gün geldükçe artar odum
İki cihânda maksûdum bana seni gerek seni (3)

Bu iki şiir arasındaki muhteva benzerliğinin ötesinde, söyleyiş benzerliği de ilave bir şey eklemeyi gerektirmeyecek kadar açıktır. Bunların nazire veya aynı şiirin Yunus'a mal edilmiş olup olmaması meselesini burada tartışmıyorum. Zira bizim açımızdan hangi değerlendirmeyi esas alırsak alalım bu iki örnek, sonuçta Orta Asya edebi dilinin Anadolu'daki edebi dile etkisinin bir göstergesi olmaktadır.

Doğu Türkçesi'nin merkezi XIII. yüzyılda Harezmi, XV. yüzyılda ise Herat ve Semerkand oldu. Bu edebi merkezlerden Anadolu Türk yazı dilini en çok etkileyeni Herat idi. Timurular devrinde ve onu takip eden dönemlerde dünyanın en önde gelen siyaset ve kültür merkezlerinden biri olan Herat(4), yetiştirdiği bilgin, şair, yazar, hattat, musikişinas, müzehhib, mücellid ve minyatür ustaları ile Anadolu'da gelişmekte olan kültür hayatını besleyen ana kaynaklardan biri olmuştur. Öbür alanları bir tarafa bırakarak konumuz olan edebi dile dönecek olursak, o zaman karşımıza bütün Türk edebiyatının en büyük şairi olan Ali Şir Nevâî (10 Şubat 1441-3 Ocak 1501) çıkacaktır. Nevâî, Türkçe'nin bugün Çağatayca olarak adlandırdığımız yazı diline kendi adını verdiren ve kaynaklarda bu dilden, *Nevâî Dili*, *Nevâî Tarzı* diye söz ettiren çok büyük bir sanatçıdır. Bu özelliği ile dünyada tektir. Onun dışında dünyada hiç bir dil, bir şairin adıyla anılmaz. Bunun ötesinde o, Türkçe'de pek çok türün başlatıcısıdır. Dilimizin ilk hamsesini o yazdı. İlk Türkçe şuarâ tezkiresi onun tarafından kaleme alındı. Aruzla ilgili ilk teorik eser ona aittir. Divanlara *isim verme* geleneği ve bu eserlere *dibace* ile başlama, ilk kez onda görülür. Onun Anadolu Klâsik Türk Edebiyatı'na etkisi şuarâ

tezkirelerinden başlanarak fark edilmiş ve bu alanda değerli araştırmalar yapılmıştır(5). Bu bilgilerden de yararlanarak ve Ali Şir Nevâî'yi eksen tutarak ben de gazeller, mesneviler ve şuarâ tezkireleri üzerinde Orta Asya edebi dilinin Anadolu edebi dili üzerindeki etkisinden söz edeceğim.

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra burasını İslam dünyasının her bakımdan merkezi yapmak düşüncesiyle pek çok sanatçıyı bu şehre davet etmişti. Gelenlerin büyük bölümü de Orta Asya ve İran çevresinden idi. Ali Kuşçu, bunların en önde gelenlerinden biridir. Yeni gelenler, kuşkusuz geldikleri yöre nin önde gelen sanat eserlerini de beraberlerinde getiriyorlar, bu farklı yöreleri birbirlerine yaklaştıran kültür elçileri olarak görev yapıyorlardı. Mesela Basîrî (ö. 1535), Nevâî'nin Divanı'nı Anadolu'ya ilk getiren kişidir(6).

Anadolu Türk edebiyatında ilk şuarâ tezkiresi Sehî Bey (Ö.1548) tarafından kaleme alınmıştır (y. 1538). Heşt-Behişt adlı bu tezkire, türün, Türk edebiyatındaki ilk örneği olan Mecâlisü'n- nefâis'ten (y. 1491) kırk altı yıl sonra kaleme alınmıştır. Sehî Bey, eserinin önsözünde, Heşt-Behişt'i yazarken Câmî'nin (Ö.1492) Baharistan'ından, Devletşah'ın (ö. 1495) Tezkire'sinden ve Mecâlisü'n- nefâis'ten etkilendiğini açıkça yazar(7). Fakat Heşt-Behişt bunların içinde en çok Nevâî'nin tezkiresinden etkilenmiştir. İki eserin sadece tertip tarzına bakmak bile aralarındaki etkilenmeyi kolayca gösterebilir: Mecâlisü'n- nefâis *meclis* adı verilen sekiz bölümden meydana gelir. Heşt-Behişt de *tabaka* adı verilen sekiz bölümden meydana gelmiştir. Sehî Bey,

- I. Tabakada Kanunî Sultan Süleyman'ı;
- II. Tabakada şiir yazmış Osmanlı padişah ve şehzadelerini;
- III. Tabakada şiir yazan devlet ileri gelenlerini;
- IV. Tabakada şair bilim adamlarını;
- V. Tabakada kendisinden önce yaşamış ve ölmüş şairleri;
- VI. Tabakada çocukluğunda tanıdığı şairleri;
- VII. Tabakada çağdaşı olan şairleri;
- VIII. Tabakada istikbal vadeden genç şairleri, yazmıştır.

Bu tertip tarzıyla Nevâî'nin Mecâlisü'n- nefâis adlı tezkiresi karşılaştırılacak olsa Sehî'nin büyük ölçüde bu eseri örnek aldığı kolayca görülecektir. Sehî, Nevâî'nin Hüseyin Baykara'ya ayırdığı sekizinci tabakayı başa almış ve burada Kanunî'yi yazmıştır. Nevâî'de, yedinci bölümde yer alan sultan ve şehzadeler, onda ikinci tabakada, onun beşinci ravzada zikrettiği mirzaları, Sehî üçüncü

tabakada anlatır. Bilginleri, Sehî de dördüncü tabakada anlatmıştır. Nevâî'nin altıncı bölümde anlattığı Horasan dışındaki şairlere karşılık Sehî, hayatlarına yetişemediği eski şairleri beşinci tabakada yazmıştır. Mecâlisü'n- nefâis'te bir, iki ve üçüncü ravzada anlatılan daha önce ölmüş, yazarla çağdaş ve henüz genç şairler, Heşt-Behişt'te altı, yedi ve sekizinci tabakalarda anlatılmıştır. Sehî Bey üslûp, şekil ve muhteva bakımından da Herat tezkirelerini örnek almıştır. *Dibâce* ve *Hâtîme* bölümleri de Herat ekolünden gelmektedir. Biyografilerde şairler hakkında kısa bilgiler verilmiş, hayatları kısaca anlatıldıktan sonra şiirleri ve sanatları hakkında bazı değerlendirmeler yapılmış ve bu şiirlerden bir ya da birkaç beyit örnek olarak alınmıştır. Bu özellikler de büyük ölçüde Nevâî'nin tarzına benzer.

Anadolu'da bu ilk tezkireyi takiben yazılan Latîfî Tezkiresi'nin (y. 1546) önsözünde ve XI. yüzyılın diğer örneği olan Aşık Çelebi'nin (Ö.1571) Meşâirü'ş-şuarâ'sında (y.1566) Herat tezkirelerinin kendilerine modellik etmelerinden söz edilir.

Klasik edebiyatın en çok tercih edilen şekli olan gazel, aynı zamanda tanzir edilmeye en müsait şekil olma özelliğini de taşır. Bu tarzla alakalı olarak XV. yüzyılın önde gelen şairlerinden Ahmed Paşa (Ö.1496) ile ilgili ilk kez Aşık Çelebi Tezkiresinde zikr edilen, daha sonra da Hasan Çelebi Tezkiresi ve Kühnü'l-ahbâr'da tekrarlanan bir anekdot anlatılır(8), Rivayete göre Ali Şir Nevâî, Osmanlı Sultanı II, Bayezid'e otuz üç tane gazel göndererek bunlara Osmanlı şairleri tarafından nazire yazılmasını istemiş. Bunun üzerine Padişah, Osmanlı devletinin onurunu da düşünerek bu gazellere devrin en ünlü şairi Ahmed Paşa'nın nazire yazmasını istemiş. Hasan Çelebi'ye göre Paşa bu gazellere nazire yazdıktan sonra "*üslûb-ı şî'ri hûb ve tarz-ı güftârı mergûb almış idi*". Bu meselenin doğru olup olmadığı araştırmalarca tartışılmakla birlikte, ilk dönem kaynaklarının hadiseye böyle bakmaları bile, iki yazı dili arasındaki etkileşimi göstermektedir. Riyâzî Tezkiresi'nde ise bu anekdota benzemekle birlikte alakayı tersine çeviren şu rivayete yer verilmiştir: *Mervîdür ki Sultan Hüseyin Baykara zemânında diyâr-ı Horasân menba'-ı ehâli-î ehl-i irfân ve menşe'-i ashâb-ı belagat ü beyân olup vezîrleri olan Mîr Ali Şîr Nevâî bir meclis-i hâsü'l-hâsda Dârü'l-eyâletînin ulemâ vü şu'arası bihterin-i her merzbûm olan mülk-i Rûmun ulemâ vü şu'arâsına gâlib olmasın iddi'â ider. Hazret-i Mahdûmî ol meclisde hâzır bulunup tıynet-i Rûmiyânda olan vüfür-ı ehliyyet ve kemâl-i kâbiliyyel dahi inkâr olmaz buyururlar. Bu mukavele*

esnâsında cânib-i derden bir murakka'-pûş zûhir olup güşe-i meclisde mütemessil olur. Ahvâlınden su'âl olındukda Rûmdan geldiği zuhûr bulur. Şu'arâ-yı Rûmun nev-peydâ eş'âarından istifsâr iderler. Sâhib-tercemenin (Ahmed Paşa'nın) bu bir kaç beytini okur.

Nazm:

*Çîn-i zülfln miske benzetdüm hatâsın bilmediüm
Key perîşân söyledüm bu yüz karasın bilmediüm*

*Kad kıyâmet gamze âfet zülfitne hatt belâ
Ah kim ben hüsniniün bunca belâsın bilmediüm*

Hazret-i Mahdûmî bu terâne-i dil-keşi istima' ittükde bî-ihyâr ser-âgâz-ı raks ü semâ' idüp müdde âmuz sâbit oldı buyururlar(9).

Aynı şekilde biraz önce adı anılan Basîrî, Behiştî, Bursalı Kandî (ö. 1554), Atâ, Aşkî, Lâmiî, Zihnî, Seydî Ah Reis (Ö.1563), Cemîlî (Ö.1544), Azmî (ö. 1582), Hâfiz-ı Acem, Şükrî, Nazmî (ö. 1548), Niyâzî, Şânî, Salâhî, Ferâğî, Râkım, Sûseni Bey Sünnî (Ö.1572), Şâhî, Subhî ve Zâyîî kaynaklarda Nevâî'nin tarzını benimsemiş şairler olarak anılırlar. Bunlardan Cemîlî, Nevâî'nin gazellerine baştan sona nazire yazmıştır(10).

Türk Edebiyatı'nda ilk Hamse'nin Nevâî tarafından yazıldığı daha önce ifade edilmişti.

Anadolu sahasında Hamse yazan şairler bu tarzın ustaları arasında daima Nevâî'yi zikr etmişlerdir. Mesela Dukaginzâde Yahya Bey, hamselerinden biri olan Gülşen-i Envâr adlı mesnevisinde Nevâî'yi şöyle tanıtır.

*Mîr Nevâî gül-i bî-hârdur
Hamsesi bir nâfe-i tâtârdur
Sözleridür 'ışk odunun sarsarı
Her biri bahr-i gazelin gevheri
Vasfidemem zât-ı huredmendini
Ayn-ı Acem görmedi mânendini
Gerçi sakîl oldu veli zer gibi
Sözleriniün kıymeti gevher gibi(1)*

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Anadolu Türk yazı dili üzerinde Orta Asya etkisi en çok II. Bayezid (1481-1512), Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) devirlerinde görülmüştür. Çavuşoğlu'nun da ifade ettiği gibi sonraki dönemlerde de Anadolu şairleri bir heves halinde Çağatayca şiirler yazmış olmakla birlikte, XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı şairleri Sebki Hindî cereyanına ilgi göstermeye başlamışlar ve bunun sonucu olarak da Urîî, Sâib, Şevket, Bidil gibi, bu yeni ekolün isimleri moda olmuş, klasik dönem İran şairleri ile birlikte Nevâî'de gündemden çekilmiştir.

DİPNOTLAR

1. Ahmet Bican ERCİLASUN, **Türk Dünyası Üzerine Makaleler- İncelemeler**, Ankara 1993, s.27,65; Reşid Rahmeti ARAT, "Türk Lehçe ve Şiveleri" **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992, s.59.
2. Kemal ERASLAN, **Divan-ı Hikmet**, Ankara 1983, s.326; Müjgan CUMBUR, "Yunus Emre'nin Ahmet Yesevi'ye Bir Naziresi" **Türk Halk Kültürü Araştırmaları**, 1991/1, Ankara 1991, s. 1; İsmail ÜNVER, "Ahmed-i Yesevî'nin Anadolu'daki Etkileri" **Türk Dili**, S.504, (Aralık, 1993), s.326.
3. Faruk Kadri Timurtaş. **Yunus Emre Divanı**, İstanbul 1972, s. 153.
4. İslam Ansiklopedisi, C.5/1, s. 440.
5. Fuat Köprülü, **Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar**, İstanbul 1934, s.257; Osman F. SERTKAYA, "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri I", **TDED**, C.XVII (1970), s. 133; O. F. SERTKAYA, "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri II", **TDED**, C.XIX (1971), s. 171; O. F. SERTKAYA "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III", **TDED**, C.XX (1972), s.181; Mehmed ÇAVUŞOĞLU, "Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâî Tesiri Üzerine Notlar" **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976, s.75; Eleazar Bimbaum. "The Ottomans and Chagatay Literature" **Central Asiatic Journal** C.XX, (1976), S3, s.157.
6. Latîfî, **Tezkiretü's-suara**. İstanbul 1314, s.104
7. Sehî Bey, **Heşt-Behişt** (Haz. Günay Kut), Harvard, 1978, s.77.
8. Aşık Çelebi, **Meşâirü's-Şuarâ** (Haz. Meredith Owens) London 1971, 172 a; Hasan Çelebi, **Tezkire** (Haz. İbrahim Kutluk), Ankara 1978, s.135; Alî, **Kühü'l-ahbâr**, Ü. Ktp. Ty5959, 132 a.
9. **Riyazi Tezkiresi**, Nurosmaniye Ktp. Nu: 3724,16.
10. Alî, **Kühü'l-ahbâr** (Haz. Mustafa İsen) Ankara 1994, s. 111.
11. Mehmed ÇAVUŞOĞLU, **a.g.m.** s.87.